

Дядькові Петерові гроші

Мартін Андерсен-Нексе

Новела

Переклад: Ольга Сенюк

По обіді всі знову перейшли до кабінету: там було затишно, як ніде. Біля столу панотець і дядько Петер сперечалися, як завше, і тепер обох їх знемагав сон. Панотець переглядав газету, паніматка плела, а дядько Петер дрімав, зручно вмостившись у найкращому на цілу господу фотелі. Карл та Елен, брат із сестрою, сиділи біля вікна й гортали дядьків альбом з краєвидами Трансваалю. Вряди-годи паніматка кахикала й докірливо позирала на них: час би їм братися до уроків. Та в очах дітей світилося благання: вони так любили товариство дядька Петера!

Занадто любили!

В кабінеті панувала якась особлива, майже сонна тиша. Тютюновий дим і протяглий, добре чутний віддих ніби зливалися водне й зависали під стелею впереміш з мороком. Вогонь у відчиненій грубі то пригасав, то спалахував знову.

Дядько Петер лежав, заплющивши очі, він був дуже блідий, і як часом на обличчя йому падав блиск від полум'я, в затінених місцях залягала мертвотна синява. Паніматка сиділа так, щоб бачити його. Повіки в нього нервово тремтіли, надаючи обличчю страдницького виразу. В кожному разі, він спочивав у найвигіднішому фотелі на цілий дім, та й узагалі для нього робили все, що тільки можна було. Не те щоб паніматка така вже була прихильна до нього. Він належав до тих людей, на яких ніколи не можна цілком покладатися, — принаймні не так, як годилося б у священицькій родині. Люди, що не вірять у бога, завше гострі на язик. Та коли вже він брат її чоловіка, то...

— Елен, принеси дядькові плед, — шепнула паніматка. — Тільки тихенько!

Елен обережно вкрила дядькові пледом ноги й вернулася назад до брата.

Ні, за спасіння його душі вони з чоловіком не беруться відповідати... Самі вони вже старі, тверді у вірі своїй, і стосунки з ним не можуть їм зашкодити. А от діти... Що їй зробити, аби вберегти їх від його впливу і zarazом не пригасити їхньої любові до нього? Адже ж він найбільше через них приїхав на батьківщину доживати віку.

Паніматка заклопотано глянула на дітей. Вони й далі гортали собі альбом. Елен поклала руку братові на плече і двома пальцями торсала ного за кінчик вуха. Хлопець був викапаний дядько — те саме спадисте чоло і мрійний вираз обличчя. На щастя, тільки зовні: в ньому немає й знаку бунтарського Петерового духу. З цього погляду Елен більше подібна до дядька, недарма він дужче з нею приятелює. Отож діти наче доповнювали одне одного. І добре, що саме Елен успадкувала дядькову вдачу, — жінки ніколи не зважувалися на великий бунт у духовній царині.

Паніматка відкинула голову на спинку плетеного фотеля і снувала далі свої думки вже з заплющеними очима; нерви її більше не годні були витримати такої напруги.

Панотець присунувся ближче до груби, щоб видно було читати; в хаті швидко темніло. Зненацька він відклав газету й випростався.

— Диво, та й годі! — вигукнув він обурено.

Паніматка цитьнула на нього, але дядько Петер підвів голову й спитав:

— Сталося щось незвичайне?

— Уяви собі, якийсь чоловік наклав на себе руки, дізнавшись, що його хвороба невиліковна. Не можу цього збагнути! А ти? Відібрати собі життя з ляку перед смертю!

Дядько Петер промовчав.

— Я знаю, будуть такі, що виправдуватимуть його, мовляв, він тільки прискорив смерть, яка його однаково чекала, замість довгого й болісного кінця вибрав швидкий. Та хіба це не боягузтво? Невиліковна хвороба! Як таке можна казати? В моїй парафії живе ого скільки старих, що їх лікарі свого часу прирікали на смерть. На щастя, не людина порядкує життям і смертю.

— А все ж є хвороби, про які лікарі напевне знають, що вони невиліковні, — заперечив дядько Петер.

— Хоч би й так, то чи має людина право уникати того кінця, що здається їй жахливим, проте найбільше важить для неї самої? Хіба людина не тому вдосконалюється, що долає всякі перепони? І взагалі, що таке життя, як не многотрудна дорога до брами смерті, що для нас, боговірних, є, звичайно, входом до раю? Самогубство — це дезертирство, і тому заслуговує найбільшої кари — вигнання. Недарма за давніх часів самогубців не ховали в освяченій землі.

Дядько Петер стежив за братом стомленим поглядом, але нічого не казав.

— А ти як гадаєш, брате? — спитав панотець і спинився перед ним. — Ми з тобою по-різному дивимося на важливі питання... мабуть, найважливіші з усіх, а все ж мені здається, що й ти зі своїми поглядами мав би прийти до такого самого переконання: що життя недоторкане. І хто лукаво ухиляється від ваги, на нього накладеної, той іде всупереч тому, що для тебе є великою метою всіх нас, — розвиткові духу людського до все вищих і вищих вершин. Чи зважишся ти, з своєю великою повагою до життя... до його недоторканості, визнати за людиною право порядкувати своїм життям і смертю?

— Не знаю, — ніби аж знехотя відповів нарешті дядько Петер. — Колись я знав... і це, і багато іншого. Але тепер я старий і хворий... старість і хвороба зробили з мене скептика.

— Хм! Не май за зле, проте мені здається, що ти завше був скептик!

— Та де там, замолоду ні! Хіба ти забув, як я тебе заганяв у тісний кут? А ти ж міг ще й опертися на свою теологію! На той час я був твердіший у своїй вірі, ніж ти в своїй. Тоді я мав що відповісти тобі!

— Ти все зводиш до самої тільки віри. А я волів би вдатися до звичайних термінів і назвати це безвір'ям. Той самовбивця напевне був вільнодум!

Дядько Петер кивнув головою:

— А вільнодуми хіба не з молоді беруться, не з тих, хто вірить?

Паніматка вже не раз кахикала, пробуючи піймати чоловіків погляд, — їй не

подобалось, що діти жадібно ковтали кожне їхнє слово. Нарешті вона рвучко підвелася й рішуче заявила:

— Ходімо звідси, діти. Тут повітря не на ваші груди.

Панотець зніжковів.

— Тут справді таки багато диму, — сказав він ухильно й відчинив вікно. — Я, коли хвилююся, каджу, мов димар, і забуваю, що іншим, може, й вадить.

Він накинув плед братові на плечі й потиснув йому руку; біла й немічна, вона геть утонула у великій, теплій панотцевій долоні.

— Ти ж бо знаєш, що я не мав на гадці нічого поганого, — сказав він, немов перепрошуючи.

— Знаю, — мовив дядько Петер, відповідаючи на потиск. — І, зрештою, ти маєш слухність... Уже сама твоя дужа постать дає тобі вагому підставу відчувати свою слухність. Цього разу ти маєш перевагу.

— Що ти хочеш цим сказати? — невпевнено спитав панотець.

— Тільки те, що ти вибрав собі службу в могутнього пана, — дядько Петер, усміхаючись, торкнувся рукою панотцевого живота. — Твій бог добре тебе годує, у тебе он навіть ожиріння серця.

— Ти вважаєш, що я надто самовпевнено виголошую свої думки? — сумно спитав панотець. — Цього я найдужче не хотів би. Я теж не раз сумнівався. Не таке воно все просте, як здається замолоду, і так легко бути твердо впевненому в своїй справі, поки ти сам особисто нічого не спізнав.

— Значить, і твою віру спростувало життя, так само як і мою? А тепер як? — спитав дядько Петер, ледь усміхаючись.

— Те саме, що й було. Одне тільки мушу заперечити, що мій бог добре годував мене. Мені завше припадали погані парафії... Може, на те, щоб я не відкинувся віри на старість. Отже, зовні все лишається, як було, — просто йдеться про шматок хліба; а що стосується внутрішнього боку, то в мене ще є час. Бо, властиво, життя лиш доти має зміст, доки в ньому є нерозв'язані питання. А в тебе як?

— Я, мабуть, спробую вмерти з нерозв'язаними питаннями. Може, відповідь чекає на мене в запечатаному конверті на тому світі.

— І ти віриш у те, що кажеш?

— Ні, тільки хвилинами чіпляюся за те. Всередині мене точить хробак, і на нього нема ради ні тут, ні там. Я не взяв від життя найбільшого й найкращого з того, що міг. І тепер уже нічого не надолужиш. Хіба цього замало, щоб людина втратила спокій?

— Коли вже ти мало взяв від життя, то що мені, горопасі, казати? — глухо спитав панотець.

— Тобі, брате?... З тобою я б залюбки помінявся. Ти принаймні дав життя двом чудовим дітям... Твоє життя, так би мовити, матиме продовження. А моє урветься разом зі мною.

Дядько Петер підвівся, щоб іти до себе нагору, і, прощаючись, додав:

— Зроби, щоб продовження було краще, ніж початок... не змушуй їх чинити ті самі

дурущі, що чинив сам. Бо ти, я помітив, хочеш убити їх і офірувати на олтар громадської думки. Хіба це не гірше, як самогубство? Молодь треба розуміти, а не муштрувати.

Панотець хотів заперечити, виправдатись, але дядько Петер уже відчинив двері. І, згадавши про дружину, він не став його затримувати. Якби вона тільки знала, про що вони оце гомоніли! Це була перша щира розмова за багато років... авжеж, відтоді, як він висвятився.

Був суботній вечір. Панотець готувався до завтрашнього казання, а дружина сиділа в його кабінеті й плела, щоб заощадити на світлі. Та й як було не оощадити? І так стільки доводиться світити цими довгими вечорами. Діти готувалися тепер окремо. Карл до вступу в університет, Елен — до вчительської семінарії, і дядько Петер теж вимагав собі лампу, дарма що здебільшого просто дрімав. А втім, жити йому лишилося, либонь, недовго, і паніматка вважала, що так ліпше й для нього, і для них усіх. Та як спробувала натякнути про це чоловікові, той обурився. Надто він полюбив брата, що стільки років не давав про себе звістки і раптом приїхав сюди помирати. Панотець багато в чому змінився, відколи в них живе Петер, але паніматка заспокоювала себе тим, що вона знову наверне його на давній шлях, як усе в домі стане на своє місце. А поки що доводиться терпіти задля щастя любих діток.

Вона пильно й напружено стежила за чоловіком, її аж свербіло озватися. Нарешті панотець дописав казання.

— Твій брат склав духівницю, — вихопилося в паніматки з переповненого серця.

— Хм... хм... — задуманий панотець неуважно обернувся до неї.

— Може, тебе це не цікавить? У тебе такий вираз, наче ти не тямиш, що я маю на думці. Бо якби цікавило, то, либонь, ти все-таки спробував би довідатись, що в ній написано.

Панотець рвучка схопився з-за столу:

— На таке ти мене ніколи не підмовиш! Не хочу, щоб брат подумав, ніби я чекаю на його спадок!

— Просто зворушливо, який ти делікатний до його грошей, — уїдливо завважила паніматка. — А їх, може, й добуто нечесним способом.

Панотець остовпів. Таке йому ніколи й на гадку не спадало.

— Які ти маєш підстави так думати? — наївпростець спитав він.

— Та, властиво, ніяких... Просто, й таке може бути... Бо часом здається, що сумління в нього не чисте. Та ще й те сказати, що він приїхав сюди, як уже смерть почутив, полюбив наших дітей...

— Це тому, що він своїх ніколи не мав! Через дітей він ніби відчуває якийсь зв'язок з прийдешнім. А надто, що він допоможе вивести їх у люди... Я так його розумію.

— А як там ті гроші добувають, у чужих світах? — правила своєї паніматка. — Начебто не завше чесним способом. А він-бо ніколи не був надто меткий та діловитий. Мені здається, щось таки з тими грішми не гаразд.

— Ну, якщо виявиться, що ти справді маєш слухність, то ми просто їх не візьмемо. Не можна всякою ціною купувати майбутнє своїх дітей, — поважно сказав панотець.

Але такий кінець аж ніяк не влаштовував паніматку, і вона звела мову на інше.

— А ти б не міг щиро поговорити з ним як священник? — спитала вона. — Він, певне, й сам відчуває потребу висповідатися, коли справді має щось на серці.

— В кожному разі, як брат я спробую поговорити з ним... Думаю, він зрозуміє, що мною керує в цьому випадку. Тепер, коли ти звернула мою увагу, я й сам бачу деякі темні плями, і, може, йому самому буде краще, як він висвітлить їх.

Дядько Петер помер, так і не висвітливши братові темних плям, що напевне були в його житті. Паніматка вважала, буцімто він мовчав тільки тому, щоб тримати їх у напрузі, а панотець був тієї думки, що брат надто довго жив самотою, аби так просто прийти й скласти свій тягар до ніг ближнього. Та хоч би там як, а тепер він помер, лишивши панотцеві великого листа в синьому конверті. Лист той, що, мабуть, усе пояснював, мало не спричинився до сварки, бо панотець, щоб не порушувати спокою небіжчикова, не хотів розпечатувати конверта, поки брата не поховать.

Повернувшись з цвинтаря, панотець з дружиною зараз-таки пішли до його кабінету. Він навіть не скинув з себе риз, хоч завше поспішав перебратися по домашньому. Сьогодні йому здавалося, що священний одяг якось додасть йому сили. А сила, може, буде йому потрібна. Тремтячою рукою розірвав він конверта; там лежала запечатана духівниця і лист, адресований йому особисто:

"Любий брате!

Останнім часом тебе часто турбували мої грошові справи, і хоч це в першу чергу йшло не від тебе, я все-таки бачив, що й ти ними цікавишся. Знаючи твоє становище, я тобі не дорікаю. Завше так велося: що одному смерть, те іншому пожива.

Скільки грошей я залишаю, ти побачиш з духівниці. Думаю, що їх стане не тільки на те, щоб дати дітям добру освіту, але й щоб зробити тебе, коли ти й далі відчуваєш таку потребу, вільною людиною. Не гаразд затоптувати свою душу в землю задля шматка хліба.

Отже, як мені дісталися ці гроші? Я розумію, що з тої чи іншої причини тобі це не байдуже. За інших умов я не став би давати пояснення ні тобі, ні будь-кому іншому. Гроші, як відомо, нічим не тхнуть, чи, інакше сказати, всі тхнуть однаково. Та що це питання має для тебе особливу вагу, то я вважаю за свій обов'язок відповісти на нього. Якщо тільки зможу, бо часом мені здається, що ці гроші дісталися мені за найгероїчніший вчинок у моєму житті, а часом — що я здобув їх убивством.

Чи знав ти Ярла, мого єдиного щирого товариша з молодих років? Навряд. Ви ніколи не зустрічалися; ми з тобою мало бували разом у ті часи. То був чудовий вірець справжньої людини: високий, дужий, гармонійної будови, врівноваженої розумом. Ми заприятелювали в такому віці, коли великі проблеми життя не дають спокою. Ми взялися розв'язувати їх з юнацьким запалом, разом відкидаючи один по одному всі забобони, аж поки стали зовсім вільні від них, і тоді спізнали радісну свідомість, що опинилися віч-на-віч зі своїм "я".

Звісно, ми часто говорили про те нове, незвичайне почуття й раділи, що зможемо померти без жадного страху. Майже всі люди заламувались, як наставала їхня смертна година. Я вибачав цю людську неміч — може, тому що сам був слабкої вдачі — і пробував пояснити її тим, що як людина фізично наближається до смерті, то й дух її теж починає руйнуватися. Проте Ярл добачав у цьому просто людську мізерність і боягузтво й казав, що я теж порохнявий усередині.

Одначе йому першому судилося стати на спит.

Як тобі відомо, ми, разом вирушили в Трансвааль: я — в пошуках щастя, а він, багатий бувши, — в пошуках нових вражень. По двох роках Ярл захворів на якусь Дивну хворобу, що за кілька місяців обернула його в тінь. Він був упертий і, не слухаючи лікарєвих попереджень, довго не хотів лежати в постелі, щоранку в певну годину змушував себе вставати, одягався, і якийсь час справді здавалося, ніби його наполегливість подолає хворобу. Та одного дня вона все-таки його скосила: Ярл ліг і більше не вставав.

Коли біль не дуже долягав йому, він звичайно бадьорився, спокійно говорив про недалекий кінець і збирався довести, що можна й померти з тими самими переконаннями, з якими жив. Але взяв з мене обіцянку, що я дістану йому револьвера, бо в гіршому разі не хотів допустити, щоб тілесний розпад зробив з нього дезертира.

Поступово нам обом стало ясно, що немає ніякої надії на одужання. Болі дужчали, та ще гірше йому було, як вони стихали: жорстокий біль будив у ньому колишню волю і бодай гірке усвідомлення, що він таки живе. А після тих нападів він лежав у тупій розпуці, не зважаючи глянути в очі ні життю, ні смерті.

Я пробував, як міг, підтримати його веселою балаканиною про се й про те, але одного дня він заявив мені:

"Завтра принесеш мені револьвера".

Револьвер був у мене з собою, і він, гірко всміхаючись, завважив, що я, мабуть, радий здихатися його, але раптом змінив тон:

"Пробач мені, друже! Бачиш, який я став мізерний! Часом усе в мені кричить, що я маю жити... жити за всяку ціну... Жебраком, калікою, моральним виродком, ким завгодно, аби тільки жити!.. Для нас-бо з тобою нема іншого життя, крім цього, — сказав він у своє виправдання, граючись револьвером. — Ну, почекаю ще трохи. Але обіцяй мені... обіцяй, що натиснеш на гачок замість мене, якщо сам я стану надто жалюгідний. Ти тільки виконаєш мою волю, бо ж я прошу тебе про це тепер, при повному розумі і твердій пам'яті".

І мені довелося пообіцяти.

Протягом кількох дальших тижнів йому ще погіршало. Та якось я зайшов до нього й побачив, що Ярл читає, — очевидно, він почувався трохи краще. Він шарпонував, наче хотів сховати від мене книжку. То було Євангеліє.

Ярл неприязно глянув на мене, очевидно, гадаючи, що я візьму його на глузи. Та я найменше був схильний глузувати.

"Слухай, — мовив він трохи збуджено. — Хіба не дивно, що люди ось уже майже

дев'ятнадцять віків знаходять утіху в Євангелії і помирають щасливі, відносно щасливі, з певністю, що воскреснуть до кращого життя? Знати, що, може, мільярди людей померли з такою вірою, і вважати, що то брехня!"

Я міг би нагадати йому всі його власні аргументи, але не мав бажання.

"От бачиш, — провадив він, добачивши згоду в моїй Мовчанці, — щось та має в цьому бути? Не слабість навертає мене до такої думки, дух мій живий і при повній силі, хоч тіло й змізерніло. Ми з тобою помилялися: Душа не упокорюється давнім забобонам, а тільки узброюється до своєї мандрівки самотою, вже без тіла!.. Лікар каже, що я проживу ще два-три місяці, от я й використаю цей час, щоб узброїти душу. І болі допоможуть мені, нарешті я матиму з них не саму тільки муку".

Через кілька днів мене раптом викликали до нього. Виявилося, що Ярлові спала божевільна думка одружитися з своєю служницею-муринкою. Він не сказав мені всього напростець, але я збагнув, що за цією останньою спробою смертельно хворого вчепитися за життя ховається відчайдушна надія залишити по собі нащадків. Отже, він не цілком покладався на потойбічне життя, а може, хотів відкрити собі обидва шляхи!

Висловивши мені своє бажання, він знепритомнів. Я сидів біля смертного ложа свого єдиного товариша такий пригнічений, що годі й сказати. Он як важко померти з гідністю, навіть йому! Як він принизив свій дух. мій гордий товариш! І мене жах поймав, що він може впасти ще нижче. Чи не краще виконати свою обіцянку, не дати йому випити до дна чашу ганьби?

Я озирнувся: револьвер, мабуть, навмисне прибрано з-перед очей. Врешті я знайшов його на самому дні в шухляді нічного столика. Він був ще наладований.

Я приклав револьвера до його скроні. Ту мить Ярл розплющив очі й усміхнувся до мене. Він, либонь, здогадався, що я хотів зробити, в кожному разі, підняв руку, наче бажав відхилити мене. Та було вже пізно...

Я вклав револьвера йому в руку і вийшов.

Тоді я знав, що вчинив слушно. А тепер уже не знаю. Знав також, що він зрадив найкращі поривання нашої молодості. Тепер і цього не відаю. Може, треба бути молодому, щоб покладатися тільки на себе самого? Може, правда не одна, для кожного віку своя? Я вже нічого не знаю, однак припускаю все.

Але як же то чудово знати н а п е в н е — байдуже що; і я вважаю, що немає нещаснішої людини, як надто досвідчена в житті... Ось де взялися мої гроші, я їх успадкував по Ярлові. Чи треба казати, що я й гадки не мав про його духівницю?"

Довго мовчали панотець з дружиною, вдаючи, що кожне чимось заклопотане.

— Ну? — трохи нетерпляче озвалася нарешті дружина.

— Тобі вирішувати, — стиха відповів панотець.

Тепер, коли брата не стало, він не почувався на силі повставати проти заведеного ладу. Завше і все вирішувала дружина. Він тільки хотів, щоб і в цьому випадку вона взяла на себе відповідальність.

І паніматка пристала на це зі спокійним сумлінням. Дядькові гроші дали змогу Карлові закінчити університет, до того ж він вивчав теологію. Либонь, цим питання про

спадок вирішилося найкраще. В кожному разі, ніхто з них не добачав за тими грошима тіні злочину.